

PRUSY KRÓLEWSKIE I KSIĄŻĘCE. DWA ŚWIATY SZTUKI LUTERAŃSKIEJ

Słowa kluczowe: reformacja, Prusy Książęce, Prusy Królewskie, sztuka luterańska, architektura, wyposażenie wnętrz kościelnych

Keywords: reformation, Ducal Prussia, Royal Prussia, Lutheran art, architecture, church interior furnishings

Schlüsselwörter: Reformation, Herzogliche Preußen, Königliche Preußen, Lutherische Kunst, Architektur, kirchliche Innenausstattungen

Religia i sztuka luterańska w obydwu częściach Prus mają oczywiście wspólne korzenie, ponieważ wittenberskie idee reformy Kościoła katolickiego dotarły równoległe do Prus Królewskich i Zakonnych. Źródła były takie same: pierwsze, to kazania głoszone przez neofickich w swym reformacyjnym zapale duchownych katolickich, którzy opuszczali klasztory wspólnot dominikanów czy franciszkanów. Drugie źródło, to trafiające w ręce tutejszych mieszkańców druki okolicznościowe, traktaty oraz pamflety rozpowszechniane przez kupców, studentów uniwersytetu w Wittenberdze nabywających je od drukarzy Wittenbergi, Lipska czy Wrocławia. Część literatury i druków ulotnych trafiała do Prus Zakonnych dzięki bezpośredniej wysyłce, po zapakowaniu w beczki przez malarza, grafika i drukarza Lukasa Cranacha Starszego, który organizował takie transporty dla księcia Albrechta Hohenzollerna. Reformacyjny szum mieli wzbudzać także przechodzący przez Prusy żołnierze – najemnicy wojny polsko-krzyżackiej 1519–1521. Pięciu gdańskich studentów było bezpośrednimi świadkami spalenia przez Lutra ekskomunikującej go bulli, a więc skromnym, choć wiarygodnym źródłem informacji o poczynaniach Lutra¹. Niebezpieczeństwo płynące z lektury pism dostarczanych do Prus dostrzegli

---

* Prof. UMK dr hab. Piotr Birecki – adiunkt w Zakładzie Sztuki Średniowiecznej i Nowożytnej na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; specjalizuje się w sztuce Prus Królewskich i Wschodnich oraz w sztuce protestanckiej XIX wieku; autor monografii: *Sztuka luterańska na ziemi chełmińskiej od 2 poł. XVI do 1 ćw. XVIII w.* (Warszawa 2007); *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich* (Toruń 2014). E-mail: Piotr.Birecki@umk.pl ORCID: 0000-0002-0755-137X

¹ G. Schramm, *Reformacja w miastach Pruss Królewskich. Przykład Gdańska, Elbląga i Torunia w latach 1517–1558*, w: *Polska w dziejach Europy środkowej*. Studia, Poznań 2010,

biskupi przybyli do Torunia na królewskie negocjacje z krzyżakami, próbując, jak chcą historiografowie spalić Lutra *in effiege* (*Omnia scripta fratris Martini Luteri diligenter perquisita, et latino ac germanico idomiae copiose edita...cum patre eorum diabolo terribiliter sunt concremata*) przed kościołem św. Jana w Toruniu. Nie dało się jednak zatrzymać siły przekazu informacji nowego medium jakim był druk. W kilku miastach pruskich: Gdańsku, Królewcu, Prabutach, Braniewie i Toruniu miały miejsce akty ikonoklastyczne, które towarzyszyły reformacyjnemu wrzeniu, ale miały one raczej incydentalny charakter. Reformacja nie była ruchem oddolnym, a jakiegokolwiek inicjatywy ze strony niższych warstw społecznych były stanowczo potępiane przez Lutra². Jeśli zwolennicy reformacji mieliby być tak bardzo antyobrazowi, antymaryjni i antykatolickcy, jak chcielibyśmy widzieć to dzisiaj (czarnobiałą obraz świata jest zawsze wygodniejszy w analizie), to jak wytłumaczymy fundację świecznika z figurą Marii Johanna Graetscha wykonanego w warsztacie Andreasa Kugelhana przeznaczonego do kościoła św. Jana i wykonanego w protestanckich czasach tegoż kościoła?³.

BUDYNKI KOŚCIELNE

Bazą materialną reformacji w obydwu częściach Prus stały się głównie kościoły farne i zakonne, w Prusach Książęcych w zdecydowanej większości także wiejskie, a funkcjonujące przy nich katolickie parafie w większości przypadków stopniowo ewoluowały w nowe luterzańskie. W Prusach Królewskich kontrolę nad rozwojem nowego wyznania objęły władze Gdańska, Elbląga, Torunia oraz mniejszych miast pruskich, które ostrożnie wspierały zmiany w pejzażu religijnym tak, by nie narażać się na otwarty konflikt z Zygmuntem I Starym, choć nie zawsze się to w pełni udawało, czego dowodem są wydarzenia rewolty gdańskiej i sposobu jej zdławienia przez polskiego władcę⁴. Tworzone w miastach nowe organizmy kościelne, czyli Kościoły miejskie otaczały opieką duchową także mieszkańców wsi leżących na terenach ich wiejskich posiadłości ziemskich. Podobne procesy zachodziły w kościołach mniejszych miast, jak Brodnica czy Grudziądz, gdzie tamtejsze fary przechodziły w połowie XVI wieku w ręce ewangelickich kaznodziejów i gromadziły

---

s. 137; M. Ptaszyński, *Luteranizm bez Lutra? w: Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa, 2017, s. 26–29; M. Grzywacz, *Reformacja wittenberska i szlaki jej transferu*, w: tamże, s. 102–107, N. Nowakowska, *King Sigmund of Poland and Martin Luther. The reformation before confessionalization*, Oxford 2018, s. 153.

² Sprawa spalenia kukły relacjonowana przez historiografię ewangelicką wymaga dalszych badań i analiz. Zob. P. Oliński, *Pierwsze ślady reformacji w Toruniu*, w: *Toruń. Miasto wielu wyznań*, red. J. Kłaczek, P. Oliński, W. Rozynekowski, Toruń 2017, s. 9–16. Ważnym głosem jest tu próba wyjaśnienia zjawiska przez M. Ptaszyńskiego w cytowanym wyżej tekście. Zob. też J. Małek, *Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, vol. IV, t. s. 239; J. Leo, *Dzieje Prus*, tłum. bp J. Wojtkowski, Olsztyn 2008, s. 401–406.

³ K. Kluczwajd, *Kronika fotograficzna*, w: *Opus Temporis. Aneks. Toruńskiej katedry historia najnowsza*, Toruń 2019, s. 31–35, szeroko na temat zagadnienia B. Heal, *The cult of the Virgin Mary in Early Modern Germany. Protestant and Catholic Piety, 1500–1648*, Cambridge 2007, s. 64 i nast.

⁴ G. Schramm, op. cit., s. 137–138.

parafian, teraz luteran z samego miasta i jego najbliższej okolicy. O ewolucyjnym procesie przemiany konfesji mieszkańców świadczy fakt, że w przypadku wielu kościołów, pisząc dzieje ich parafii luterskich, nie można było wyznaczyć dokładnej daty rozpoczynającej ich oficjalne funkcjonowanie.

Podobne trudności z ustaleniem chronologii występują na terenie wielu wsi Prus Królewskich i Książęcych, gdzie księdza zastępował ksiądz-luteranin i dalej odprawiał nabożeństwa, które zmodyfikowano zgodnie z doktrynami nowego wyznania. Wyposażenie kościołów również pozostawało w większości bez zmian, aż jego stan techniczny nakazywał wymianę na nowe sprzęty. W niebyt odchodziły naczynia związane z kultem eucharystycznym, a dodawano te niezbędne do odprawiania zmienionej formuły nabożeństw i udzielaniu sakramentów (jak skrzynki opłatkowe i dzbany komunijne), dbając przy tym o nową aranżację wnętrza⁵.

Tutejsza szlachta luterska początkowo zaangażowała się, jak Achacy Czema, w reformę Kościoła i przejęcie kościołów katolickich, w których osadzała luterskich kaznodziejów. Czema spowodował na przykład, że w rękach mieszczan-luteranów pozostał kościół w Pączewie, czy Czarnym Lesie a starosta Adam Walewski utrzymał w rękach nowej konfesji kościoły w Barłożnie, Grabowie i Skórczu. Jednak w XVII wieku w coraz bardziej ograniczonym już stopniu szlachta uczestniczyła w tworzeniu nowych parafii i w budowie nowych kościołów. Kontrreformacyjny regres luteranizmu spowodował, że znaczna część kościołów na powrót przejmowana była przez księży katolickich a chłopci – parafianie znowu zaczęli uczestniczyć w mszach katolickich⁶.

Mimo utraty inicjatywy konfesyjnej w Prusach Królewskich pod koniec XVI wieku, na interesującym nas terenie funkcjonowało blisko 200 ewangelickich wspólnot gromadzących luteranów, kalwinistów, braci czeskich i menonitów (do 1772 r. było ich blisko 170)⁷. Większość z nich nie odgrywała jednak znaczącej roli w życiu religijnym Prus Królewskich, prym wiodły bowiem silne ekonomicznie duże ośrodki miejskie: Gdańsk, Toruń i Elbląg, które nie tylko były w stanie stworzyć konfesyjne ramy nowego wyznania, ale także m.in. dzięki pieniądзом przesyłanym stronie katolickiej lub współdziałały w uiszczaniu kar nakładanych na mniejsze miasta (np. za nie oddawanie przez kaznodziejów czci Najświętszej Marii Pannie) starały się utrzymać równowagę konfesyjną w Prusach Królewskich. Luteranizm i kalwinizm był w nich istotną częścią ich nowej, nowożytnej, mieszczańskiej tożsamości, o czym świadczy jak np. w Grudziądzu, personalne zaangażowanie władz

⁵ M. Woźniak, *Liturgische Gefäße der protestantischen Kirchen in Königlich Preußen*, w: *Kościół i sztuka pobraża Bałtyku. Kirche und Kunst im Ostseeraum*, Toruń 1998, s. 211–253.

⁶ P. Birecki, *Sztuka w służbie luteranizmu na terenie Prus Królewskich (1517–1772)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych, Tereny dawnych Prus Królewskich*, red. J. Kłaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 52.

⁷ I. Pawłowska, *Monografia gminy ewangelickiej w Skórczu*, Skórcz 2007, s. 16, F. Skibiński, *Willem van den Blocke. Niderlandzki rzeźbiarz nad Bałtykiem w XVI i na początku XVII w.*, Toruń 2015, s. 302–303, M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, *Synteza dziejów*, Malbork 2015, s. 119–120, A. Klemp, *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 1994, s. 127–131.

miejskich w kształt życia religijnego oraz na dalszym etapie w tworzenie szeroko pojętej ewangelickiej ikonosfery wizualizującej ich nowe oblicze konfesyjne⁸.

Wsparcie parafii wiejskich widoczne był nie tylko w obsadzaniu duchownych kształconych w dużych miastach pruskich, ale w finansowaniu budowy nowych i odbudowy kościołów po zniszczeniach potopu szwedzkiego. Paradoksalnie część szkieletowych kościołów zbudowano, realizując m.in. nakazy szwedzkiego króla Gustawa Adolfa. Tak powstały nowe budynki kościelne w Jeziorze⁹, Pręgowie, Lichnowach i w Kończewicach koło Tczewa. Z kolei w podtoruńskim Górsku wojska polskie spaliły niewielki kościół wzniesiony na początku XVII wieku, a w Grudziądzu zdemolowały ratusz, w którym spotykali się na nabożeństwach tutejsi protestanci¹⁰. Zmusiło to grudziądzan do sprzedaży część złotych precjozów, celem pozyskania środków na odbudowę zniszczonej sali modlitwy. Szwedzi w kilku miastach i wsiach oddawali świątynie katolickie w ręce ewangelików, jak kościół w Fiszwie czy św. Jerzego w Nowym Stawie ale protestanci albo odmawiali ich przejęcia (jak w Grudziądzu i Toruniu) albo opuszczali je natychmiast po odejściu wojsk szwedzkich¹¹. W Toruniu ewangelicy utracili kościół św. Jakuba a w Steblewie zniszczony częściowo przez Szwedów kościół odbudowali gdańszczanie na własny koszt¹².

W XVII wieku powstało już niewiele nowych kościołów ewangelickich, ponieważ równowaga wyznaniowa uległa znaczącemu zachwianiu. Wzniesiono m.in. barokowy w stylu kościół w Chojnicach, czy kaplicę w Królewcu. Dzięki pomocy luteranów z Gdańska i Królewca, rozbudowano w latach 1712–1714 kościół św. Jerzego w Malborku¹³. Na Żuławach, w Koszwałach, w Lichnowach czy Stegnie zaczęły powstawać nowe, skromne fachwerkowe kościoły. Część z nich, jak te w Starym Polu, Jasnej czy Stalewie, mieli wznosić oficerowie szwedzcy podczas działań wojny północnej. Dochodziło do rozbudowy kościoła Bożego Ciała w Gdańsku, co nastąpiło przez dodanie w latach 1688–1689 nawy bocznej i sprawiło, że zyskał on jedyny w Prusach plan zbliżony do litery „L”. Prace zlecono budowniczemu Bartelowi Ranischowi, budowniczemu kościoła Zbawiciela w starej gdańskiej dzielnicy Zaroślak/Peterszawa¹⁴. W XVIII wieku, nowe kościoły luterskie można policzyć

⁸ M. Müller, *Spoleczeństwo miejskie a tożsamość terytorialna w Prusach Królewskich około 1600 roku. Przyczynki do dziejów kształtowania się mniejszości niemieckiej w Europie środkowo-wschodniej*, w: *Zrozumieć polską historię*, Poznań 2012, s. 140 i nast.

⁹ M. Józefczyk, op. cit., s. 200.

¹⁰ P. Birecki, *Ratusze świątyniami protestanckimi na ziemi chełmińskiej*, w: *Kościół imienia złóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, Wschowa 2012, s. 153–170.

¹¹ P. Birecki, *Sztuka luterska na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 2007, s. 68–73, 142–147, M. Józefczyk, op. cit., s. 120, 199.

¹² *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler West- und Ostpreussen*, berab. von. M. Antoni, München 1993, s. 213.

¹³ B. Schmid, *Die evangelische Pfarrkirche St. Georgen zu Marienburg*, Marienburg 1932, s. 5–10, W. Jedliński, *Dzieje kościoła i parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Malborku*, Malbork 1996, s. 32.

¹⁴ W. G. Deurer, *Gdańsk i jego kościoły. Dokumentacja 56 istniejących i nieistniejących kościołów Gdańska*, Inowrocław 2003, s. 37 i n.

przysłowiowo na palcach jednej ręki. W tym stuleciu znowu na Żuławach stanęły fachwerkowe budynki kościelne w Borętach, Lipince, Palczewie i Kiezmarku, oraz jedyny okazały, murowany, choć bezwieżowy kościół ewangelicki w Toruniu¹⁵. Wyjątkiem na skalę europejską stał się niewielki kościół w Skarszewach, zbudowany w ciągu jednej nocy z 13 na 14 września 1741 r. i to dzięki materiałowi budowlanemu przywiezionemu pod ochroną z Gdańska na 131 wozach¹⁶. W 1798 r. powstał fachwerkowy kościół ewangelicki w Świerkach formalnie przynależący jeszcze do epoki nowożytnej, choć wzniesiony już po włączeniu Prus Królewskich w obręb królestwa pruskiego¹⁷.

W Prusach Książęcych zupełnie inaczej niż w mieszczańskich Prusach Królewskich kształtowało się wyznanie luterzańskie i jego substancja materialna. Tu, w utworzonym w 1525 r. pierwszym europejskim, luterzańskim państwie, czyli w Prusach Książęcych kontrolę nad funkcjonowaniem istniejących już kościołów oraz budową i wyposażeniem nowych od razu przejęła władza książęca i arystokracja, na prowincji lokalna szlachta. Od razu też ogłoszono, że za jakiegokolwiek zmiany we wnętrzach kościołów wiejskich odpowiadają sołtysi, co ostudziło domorosłych ikonoklastów¹⁸. Mieszczaństwo przyjęło też reformację za swoim władcą i zasadzie jedynie fundowało głównie nowe kościoły w rozwijającym się obszarowo Królewcu (kościóły dzielnic Tragheim czy Sackheim), który przez całą epokę nowożytną pozostawał dominującym w regionie południowego Bałtyku ośrodkiem rozwoju luteranizmu. W pozostałych kościołach miejskich tej części Prus korzystano niemal wyłącznie ze znajdujących się tu kościołów gotyckich i ich wyposażenia, które podobnie jak w Prusach Królewskich podlegało stopniowej wymianie. Średniowieczne, pokatolickie kościoły wiejskie, jak te w Sokolicy czy Łąbędniku były nadal centrami życia religijnego wsi, w których parafie ewolucyjnie, za sprawą zmiany księdza na luterńskiego pastora w połowie XVI wieku, weszły w skład sieci parafii luterzańskich Prus Książęcych.

Nowe budowle kościelne powstawały przede wszystkim w XVII i XVIII wieku w dobrach prywatnych arystokracji, także reformowanej jak te w Kamieńcu Suskim, gdzie w latach 1716–1718 wzniesiono kościół wzorowany na słynnym kalwińskim kościele w Charenton¹⁹. Kilka nowych kościołów wzniesiono dla uciekinierów ewangelickich prześladowanych w austriackim Salzburgu, wykorzystując tradycyjne, lokalne formy architektoniczne: kościoły salowe z wieżą od strony zachodniej. Rzadko wznoszono kościoły na planach centralnych, jak kościół w Alt Lapinen, zbudowany w latach 1675–1703 na zlecenie Luizy Katarzyny de la Chièze przez męża Philippa de la Chièze, który wzorował się projektując pruski kościół na budyn-

¹⁵ P. Birecki, *Z dziejów staromiejskiego kościoła ewangelickiego, obecnie kościoła katolickiego pw. Świętego Ducha w Toruniu*, Toruń 2013, s. 1 i n.

¹⁶ P. Th. Schmidt, *Geschichte der Stadt Schöneck in Westpreußen und ihrer evangelischen Kirche*, Schöneck 1878, s. 27 i n., G. Borchers, *Aus der Geschichte der evang. Kirche in Schöneck*, w: *Berenter Kreisbot*, 6, 2006, s. 3.

¹⁷ M. Józefczyk, op. cit., s. 26, 123–124, 140.

¹⁸ J. Małek, *Większości i mniejszości religijne w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, op. cit., s. 284.

¹⁹ J. Harasimowicz, *Der Kirchenbau im konfessionellen Zeitalter*, w: *Das Münster*, 1 (69), 2016, s. 7–8.

ku Mare Kerk w Lejdzie. W Norkitach należących do księcia Leopolda von Anhalt-Dessau w 1733 r. odbudowano kościół ewangelicki, który w nowym kształcie wzorowany był na kościele św. Jerzego w Dessau, skąd pochodzili osadnicy osiedlający się w pruskiej miejscowości²⁰.

O ile na prowincji Prus Królewskich wznoszono kościoły o konstrukcji szkieletowej, to w Prusach Książęcych powstawały stosunkowo liczne kościoły drewniane, z których do dzisiejszego dnia z liczby około 40 przetrwało stosunkowo niewiele budowli. Przyczyną ich zniszczenia były albo zwykłe zaproszenia ognia, ognień podkładany przez Tatarów operujących w Prusach podczas potopu szwedzkiego albo późniejsze rozbiórki i wnoszenie na ich miejscu murowanych budowli (jak w Różyńsku Wielkim czy Sarnowie). Tatarzy spalili jesienią 1656 r. m.in. kościoły w Świtajnie, w Mikołajkach, w Nakomiadach, czy w Wielbarku. W Cichach Tatarzy odstawili od podpalenia kościoła (wieś już płonąła), patrząc na zachowaną figurę Matki Boskiej i myśląc, że są w kościele katolickim²¹. Do dziś przetrwały drewniane kościoły w Rychnowie (kopia kościoła w skansenie w Olsztynku), Ostrykole czy Wieliczkach²².

WYPOSAŻENIE KOŚCIOŁÓW

Badając wyposażenie lokalnych kościołów luteranckich i analizując rolę obrazu w służbie reformacji w Prusach Królewskich i Książęcych nie należy spodziewać się spektakularnego przełomu w podejściu luteran do sztuki obrazowej. Ewolucyjna droga eliminacji obrazu z wnętrza kościelnego, nakreślona przez Marcina Lutra spowodowała stopniowe ograniczanie obecności obrazu w kościołach luteranckich zakończone znacznym, w stosunku do epoki nowożytnej spadkiem obrazów figuralnych w kościołach XIX wieku. Najważniejszym medium nowego wyznania okazał się przecież druk, który był głównym nośnikiem idei reformy Kościoła a potem nowożytnych konfesjonalizacji. Luterancki, ostrożny stosunek do obrazu i jego nowej funkcji we wnętrzu kościelnym pomyślony został początkowo przez ikonoklastów z chęcią jego zniszczenia. W obydwu częściach Prus doszło wprawdzie do wspomnianych wyżej aktów ikonoklastycznych, ale zostały one szybko zduszone, nie powodując większych strat w wyposażeniu kościołów. Te z czasem traktowane były jako pomniki świętości miast pruskich, w tym także znajdujące się w nich dzieła, jak ołtarz Mikołaja z Augsburga z kościoła Mariackiego w Gdańsku, poddawany konserwacjom w epoce nowożytnej. Ikonoklazm w Prusach, szczególnie w oczach potomnych mógł być postrzegany jako przełom, „oczyszczenie świątyni

²⁰ Ch. Papendick, *Der Norden Ostpreussens. Land zwischen Zerfall und Hoffnung. Eine Bild-dokumentation*, Husum 2009, s. 241.

²¹ Evangelische Zentralarchiv Berlin, *Chronik der Kirchengemeinde Eichmedien, Kreis Sensburg/Ostpreussen*, sygn. 507/4358, s. nn. W źródle informacja, że Tatarzy w Prusach Książęcych spalili łącznie 37 kościołów drewnianych.

²² R. Dethlefsen, *Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen*, Berlin 1911, s. 62.

Pana” przed przyjęciem nowej wiary, ale był w istocie antyklerykalnym epizodem w dziejach społeczności miejskich²³.

Mechanizm takich wystąpień był prosty: krewki ksiądz, jak Jakub Knade czy Johannes Amandus swymi kazaniem podburzali słuchaczy, którzy zaczęli atakować wyposażenie kościoła. W Gdańsku miano m.in. wlec po ulicach figurę św. Stanisława, kraść naczynia liturgiczne oraz zniszczyć część ołtarzy w kościołach miejskich. W Elblągu obrabowano klasztor dominikański i kpiono z duchowieństwa, w tym z biskupa warmińskiego Maurycego Ferbera, którego rolę w prześmiewczym spektaklu odgrywał mężczyzna z pomalowaną na czarno twarzą i udający św. Maurycego, patrona duchownego²⁴. W Braniewie miały miejsce ekscesy podczas mszy i profanacja naczyń liturgicznych²⁵ a w Toruniu najprawdopodobniej w ogóle nie doszło do niszczenia wyposażenia kościelnego. Opisane w jednej z toruńskich kronik miejskich wydarzenia niszczenia wyposażenia niezidentyfikowanego kościoła były jedynie symbolem oczyszczenia świątyni z katolickiego bałwochwalstwa²⁶.

W Prusach Książęcych akty ikonoklastyczne miały miejsce w Królewcu w dzielnicy Löbenicht w dniu 15 marca 1524 r. gdzie splądrowano klasztor franciszkański i pod wpływem kazań wspomnianego Johanna Amandusa²⁷. Kolejne wystąpienia antyobrazowe, tym razem w Prusach Książęcych opisał ksiądz Jan Leo na początku XVII wieku pisząc, że miało tu dojść do kradzieży złotnictwa z kościołów przejętych przez luteran, profanacji rzeźb kultowych zmuszanych w Prabutach do konsumpcji alkoholu czy szat liturgicznych – kap i ornatów, którymi biskup pomezkański Erhard von Queis, rezydujący w Prabutach, miał sobie wybić ściany jednego z pomieszczeń mieszkalnych tutejszego zamku²⁸. Szybko uniemożliwiono jakiegokolwiek wystąpienia przeciw obrazom, przejmując pełną kontrolę nad kościołami w obydwu częściach Prus, w których gotyckie wyposażenie, niemal nie zmienione przetrwało przez kolejne stulecia (czasem je modyfikowano jak np. przez

²³ K. Cieślak, *Kunst in einer konfessionell gespaltenen Stadt – Beispiel Danzigs*, w: *Kościół i sztuka pobraża Bałtyku*, op. cit., s. 189–207.

²⁴ J. Małek, *Szkice z dziejów kościoła luterńskiego w Toruniu w okresie nowożytnym*, w: *Opera Selecta*, vol. IV, Toruń 2012, s. 200.

²⁵ J. Leo, op. cit., s. 420–446, S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe Prus królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 212.

²⁶ P. Birecki, *Sztuka luterńska*, op. cit., s. 91.

²⁷ S. Michalski, *Bilderstürme im Ostseeraum*, w: *Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte*, München 2002, s. 228, tenże, „Hölzer wurden zu Menschen”. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung (...)*, hrsg. von M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Teil 4., Münster 2012, s. 148, S. Michalski, *Rywalizacja luteransko-katolicko-kalwińska na przykładzie sztuk plastycznych w Gdańsku około 1600 roku*, w: H. Han, *Mistrz światła i nokturno. Narodziny baroku w malarstwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Osowski, Pelplin 2008, s. 35.

²⁸ J. Leo, op. cit., s. 401–406, J. Małek, *Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, vol. IV, s. 239, P. Tschakert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte*, Bd. I, Leipzig 1890, s. 48.

dodanie cytatów biblijnych do scen z ołtarza w kościele Mariackim w Toruniu)²⁹. Większość kościołów w Prusach Książęcych objęta została bezpośrednim patronatem książęcym, a początkowo bezpośrednią opiekę nad kościołami powierzono sołtysom. Wszelkie zmiany miano karać sędownie, stąd wymiana wyposażenia była niemal incydentalna, np. w kościele NMP w Kutach zalecono wymianę obrazu maryjnego na krucyfiks³⁰. Gdański ikonoklazm skrytykował sam Marcin Luter w liście do mieszkańców miasta datowanym na 5 maja 1525 r., w którym wskazał, że za wszelkie zmiany w kościołach odpowiedzialna jest rada miejska a nie pospólstwo³¹. Polemikę na temat obrazu wsparły zwracające się przeciw obrazom traktaty toruńskich pastorów „De Indulgentiis” Johanna Regiusa oraz „Ultima Regia” i „Historia Antichristi” pióra Konrada Grasera Starszego. W Prusach Książęcych po przejściu Jana Zygmunta i Fryderyka Wilhelma I na kalwinizm śladów takiej polemiki jak na razie nie odnotowano³².

Jasno sprecyzowane przez wittenberskiego reformatora oczekiwania wobec nowej roli obrazu we wnętrzu kościelnym spowodowały w istocie skostnienie ikonografii przedstawień obrazowych ołtarzy, ambon i chrzcielnic w obydwu częściach Prus. Powstał swoisty kanon ikonograficzny ołtarza architektonicznego, z *Ostatnią Wieczerzą* w predelli, *Ukrzyżowaniem* w części środkowej i ze *Zmartwychwstaniem* w zwieńczeniu czy ambony o konstrukcji ramowo-płycinowej wypełnionej malowidłami oraz rzeźbionymi lub malowanymi figurami Ewangelistów, Proroków czy Zbawiciela. Kanon ten spowodował, że przez cały okres nowożytny ikonografia najważniejszych elementów wyposażenia kościołów nie zmieniła się zasadniczo. Została ona zaprzęgnięta do służby katechetycznej opowiadającej głównie o historii zbawienia. Użyto do tego celu grafik – ilustracji *Biblii* autorstwa Lucasa Cranacha, Matthäusa Meriana oraz ulotnych grafik Jana i Aegidiusa Sadelerów, Hendricka Goltziusa, Martena de Vos, Cornelisa Corta, Crispijna de Passe czy Hieronimusa Wierixa, które kupowano na jarmarkach, u wydawców lub pozyskiwano podczas podróży np. do Niderlandów. Grafiki te najpierw zmodernizowały od strony formalnej twórczość wielu pruskich, głównie królewieckich malarzy, niosąc zupełnie nowe, w stosunku do średniowiecznych rozwiązania ikonograficzne, ale w 2. połowie XVII i w wieku XVIII spowodowały paradoksalnie ograniczenie ich inwencji twórczej. Poza tymi ograniczeniami pozostawało środowisko gdańskie i tacy artyści tacy jak Anton Möller, którego ewentualne inspiracje grafiką europejską nadal wymagają intensywnych badań³³.

Tematyka scen biblijnych wykorzystywana była przez wtajemniczonych do toczonej w kościołach i w ratuszach polemiki międzywyznaniowej, gdy na prze-

²⁹ A. von Troschke, *Die Cranach-Madonna im Dom zu Königsberg*, w: *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen*, t. 11, 1937, s. 39–41.

³⁰ P. Tschakert, op. cit., s. 134. J. Małek, *Większości i mniejszości religijne w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, op. cit., s. 284.

³¹ J. Małek, *Rozwój reformacji na Pomorzu*, w: *Opera Selecta*, op. cit., s. 123.

³² F. Skibiński, *Johann Regius i Konrad Graser Starszy o kulcie obrazów. Przyczynek do dziejów sztuki w nowożytnym Toruniu* w: *ZH*, T. LXXXVI, 2011, s. 77–86.

³³ J. Tylicki, *Rysunek gdański ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Toruń 2005, s. 37–74.

łomie XVI i XVII wieku w Prusach Królewskich, głównie w Gdańsku doszło do dyskusji pomiędzy luteranami a kalwinistami na temat obecności obrazu w kościele. Przykładem są tu oczywiście elementy wyposażenia kościoła św. Jana (ambona i ołtarz), materializujące ten konflikt³⁴. Za podobny głos, choć w sprawie podstawy dogmatycznej, uzasadniający chrzest dzieci możemy odnaleźć w dekoracjach stropu w Górsku, gdzie chrzest dziecka dokonywany przez Marcina Lutra, zestawiony z Dawidem pokonującym Goliata można uznać za uzasadnienie chrztu dzieci, jako argument skierowany do menonitów zasiedlających nadwiślańskie tereny wokoło miasta³⁵.

Ważną rolę w obydwu części Prus pełniły role portrety Lutra, wieszane w kościołach celem potwierdzenia ortodoksyjności Kościołów luterskich regionu. Umieszczano je jako samodzielne wizerunki na ścianach kościołów Friedlandu, Mühlhausen, Sarnowa czy Wargen lub jako elementy składowe wyposażenia, jak w kościele św. Jerzego w Kętrzynie, w którym portrety Lutra i Melanchtona wpisane zostały w płycinie tutejszej ambony. Malowano je na bazie portretów pędzla Łukasza Cranacha, który wysłał do Prus Książęcych kilka portretów reformatorów (na zamku królewieckim znajdowały się dwa portrety Lutra: z 1526 r. i z książką w ręku z 1546 r.)³⁶. W Prusach Królewskich podobnie bazą były obrazy cranachowskie, które znalazły się w gimnazjum toruńskim a ich kopie w kościołach w Górsku czy w kościele Bożego Ciała w Gdańsku³⁷.

W Prusach Królewskich, to głównie wysoko wykształcone mieszczaństwo we współpracy z pastorami kształtowało wnętrze kościoła. Fundowało ołtarze, ambony, prospekty organowe, emporie i chrzcielnice w kościołach Gdańska, Elbląga, Torunia oraz w kościołach posiadłości wiejskich tychże miast (odpowiednio: Krzywe Koło, Koźliny i Steblewo, toruński Lubicz, Rogowo, Górsk oraz elbląski Próchnik, Kmiecín, Kępki, Marzęcino, Myszewo i Milejewo). Udział szlachty w kształtowaniu się ikonografii i wnętrza kościołów luterskich był różny w obydwu częściach Prus. W Prusach Królewskich jest niemal niewidoczny, odwrotnie niż w Prusach Książęcych, w których sprawowała ona realną władzę i wraz z pastorami przekształcała znacząco wnętrza i wystrój kościołów luterskich pod względem ich ikonografii, ale także uczyniła z nich prywatne nekropolie rodowe czy miejsce manifestacji swej pozycji społecznej. Główną rolę odgrywała tu heraldyka, która zagościła nie tylko na ławach patronackich, chorągwiach pogrzebowych i na płytach nagrobnych, ale znalazła się na elementach konstrukcyjnych ołtarzy (jak w Sokolicy, gdzie płaskorzeźbione herby umieszczono na gzymsach), bezpośrednio na malowidłach ołtarzowych (w predelli ołtarza w Szestnie herby ujęły scenę *Ostatniej Wieczery*) lub na konfesjonalach (jak w Barcianach czy Insterburgu – dziś w Bartoszycach). Wnętrza

³⁴ K. Cieślak, *Ambona z kościoła św. Jana w Gdańsku: przyczynek do twórczości Isaaka van den Blocke w Gdańsku*, w: *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, 25 (280), 1994, s. 35 i nast.

³⁵ M. Targowski, *Menonicy w okolicach Torunia w XVI–XX w.*, w: *Toruń. Miasto wielu wyznań*, op. cit., s. 113 i nast.

³⁶ H. Ehrenberg, *Die Kunst am Hofe der Herzöge von Preußen*, Leipzig–Berlin 1899, s. 40. Wymieniono tu inne wizerunki Lutra i Melanchtona.

³⁷ P. Birecki, *Sztuka luterska*, op. cit., s. 287–288.

kościelne, jak to w Łabędniku koło Bartoszyz ozdobiono grupą herbów, wpisanych w dwa drzewa genealogiczne namalowane na licach empor ustawionych w nawie albo umieszczono je na stropie, jak w Łęgowie koło Kisielic, gdzie wyeksponowano herby rodziny von Polenz³⁸.

Podobnie epitafia zawieszane w nawach i prezbiteriach, portrety pastorskie i szlacheckie, spolia, ponad setka chorągwi pogrzebowych oraz pomniki grobowe sprawiły, że wnętrze kościoła ewangelickiego w Prusach Książęcych, prócz miejsca posługi duchowej stawało się panteonem lokalnej i ponadlokalnej władzy czy to świeckiej (funeralia i wyposażenie meblarskie wnętrza) czy pastorskiej (galerie portretów). Można wręcz odnieść wrażenie, że były to prywatne kościoły właścicieli ziemskich służące jej do gloryfikacji własnej osoby i rodu. Wnętrze kościoła w tej części Prus w drugiej kolejności stawało się miejscem manifestacji obecności duchownych w życiu parafii, którą zaznaczały liczne portrety pastorów zawieszane głównie w prezbiteriach³⁹.

Ikonografia scen figuralnych, która znalazła się na tych wszystkich obiektach była zazwyczaj konserwatywna, czerpiąc poszczególne motywy z tekstów *Starego* i *Nowego Testamentu* i odwołując się do wątków soteriologicznych. Nowe, modernizujące ikonografię luterańską elementy ikonograficzne pojawiły się we wnętrzu kościelnym dopiero z XVII-wieczną emblematyką, jak na emporze kolatorskiej kościoła w Dąbrównie, w zespole dekoracji ław w kościele w Rodowie, w którym na początku XVIII wieku wykorzystano emblemy Charlesa Le Brun stworzone dla Ludwika XIV oraz w królewieckim kościele w dzielnicy Tragheim gdzie wykorzystano emblemy Daniela Cramera, pastora, którego emblemy odnaleźć można w Prusach Królewskich do dekoracji w Pruszczu Gdańskim⁴⁰. Pojawiły się one również w dekoracji kraty chrzcielniczy z kościoła św. Jan w Gdańsku zbudowanej w latach 1669–1682, dekoracji ławy kolatorskiej w toruńskim kościele św. Jakuba z 1616 r.⁴¹ oraz zespoły emblematów namalowanych na filarach w gdańskim kościele Mariackim powstały one w 1639 r., u Św. Trójcy w 1648 r., a u Św. Jana w 1664 r.⁴².

Modernizację ikonografii związać można z pobożnością pietystyczną, gdzie nowe, emocjonalne i spersonalizowane spojrzenie na kontakt z Bogiem wyrażone m.in. w *Pia Desideria* jezuita Hermana Hugo, odnaleźć można w malowidłach znajdujących się do dziś w kościele w Starym Mieście k. Dzierzgonia (dekoracje wykonane przez Gottfrieda Haarhausena), oraz w Rodowie i u św. Jerzego w Bar-

³⁸ P. Birecki, *Architektura i sztuka na terenie Prus Książęcych (1525–1657), Prus Brandenburskich (1657–1701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*. T. 2 *Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 103.

³⁹ K. Kodres, *Das Kirchengebäude: Privatprojekt des Gutbesitzers? Das Beispiel Estlands in der Frühen Neuzeit*, w: *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa*, hrsg. von J. Harasimowicz, Regensburg 2015, s. 271–282.

⁴⁰ *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, bearb. von A. Boetticher, H. VII, Königsberg, Königsberg 1897, s. 122–129.

⁴¹ P. Birecki, *Sztuka luterańska*, op. cit., s. 242–245.

⁴² K. Cieślak, *Über Emblematik in Danziger Kirchen und ihren kirchengeschichtlichen Hintergrund*, w: *Zwei hanseatische Städte. Bremen und Danzig im Laufe der Jahrhunderte*, hrsg. von A. Groth, Gdańsk 1994, s. 73–96.

toszycach (emblemy Heinricha Müllera z Rostocku?), czy w kościołach leżących w dalszym lub bliższym sąsiedztwie Królewca, jak w Mühlhausen, Rychnowie, czy Tapiawie, gdzie tworzył królewiecki malarz Gottfried Hinz odwołujący się w swych malowidłach do miłości człowieka do Boskiej mądrości, symbolizowanej przez Adama i Ewę. Dzieło Otto van Veena, *Amoris divini emblemata* z 1615 r. stało się kanwą dekoracji malarskich empory kościoła św. Jerzego w Pasłęku⁴³.

Warto wspomnieć, że w miastach Prus Książęcych nie powstały tak rozbudowane, świeckie programy ikonograficzne jak te na stropach w ratuszach Torunia czy Gdańska, co pozwala wysnuć wniosek, że intelektualny udział mieszczaństwa Prus Książęcych w tworzeniu sztuki religijnej poza kościołami był znikomy, a związaną z nim sztukę protestancką możemy połączyć tylko z wnętrzem kościelnym i to zastawiając zabytkami funeralnymi. W obydwu częściach Prus niewidoczna pozostaje obecność fundatorów mieszkańców wsi we wnętrzach kościołów luteranckich. Wyjątkiem są tu Żuławy, gdzie główne wyposażenie wnętrza było elementem fundacji kolatorów kościoła, ale parafianie upamiętniali osoby zmarłe metalowymi plaketami funeralnymi albo nawet modelami okrętów będących swoistymi wotami za uratowanie z morskiej otchłani.

PODSUMOWANIE

Nowożytna sztuka luterancka w Prusach Królewskich związana była głównie z mieszczaństwem dużych miast pruskich, które tworząc Kościoły miejskie kształtowało wyposażenie tutejszych budynków kościelnych. Kościoły były ciągle przedmiotem dumy komun miejskich i obrony w razie zagrożenia kontrreformacyjnego. Pod koniec XVII wieku rektor Ulrich Schober dumnie pisał o kościołach toruńskich: „Tak więc kościoły i świątynie były wzięte w posiadanie nie przemocą, ani z własnej zuchwałości i śmiałości, ale z nadanych miastom nadań i indultów królewskich, a więc to, co przodkowie nasi wybudowali i na służbę Bożą ufundowali, po zmianie bezbożnych zwyczajów (...) jest przez nie użytkowane i zachowywane dobrym prawem, za zgodą ich królów i bez sprzeciwu przeciwnej strony”. Gdańszczanie otwierali gościom szafę gotyckiego ołtarza Koronacji Marii w kościele Mariackim, dbając o niego i poddając niezbędnym pracom konserwatorskim⁴⁴.

Nasycenie budownictwem gotyckim oraz liczne działania wojenne w tym wojen szwedzkich czy III wojny północnej spowodowało, że nowe, murowane kościoły budowano stosunkowo rzadko. Powstawało znacznie więcej budowli z materiałów nietrwałych, których część nie zachowała się do dnia dzisiejszego. Tolerancja dla sprzętów pokatolickich spowodowała, że zmiana ikonosfery tychże kościołów na zgodną z doktryną ewangelicką była stopniowa. Skupiono się na budowie nowych

⁴³ J. Harasimowicz, *Die Brautmystik in der mitteleuropäischen Kunst der Frühen Neuzeit*, w: *Sichtbares Wort. Die Kunst als Medium der Konfessionalisierung und Intensivierung des Glaubens in der Frühen Neuzeit*, Regensburg 2017, s. 237, *Памятники монументальной живописи восточной пруссии на территории калининградской области*, red. И. В. Кожевникова, Калининград 2012, s. 80 i n.

⁴⁴ M.G. Müller, „*Wywód w kwestii religijnej miast pruskich*”. *Dokument do dziejów wyznania i polityki w Prusach Królewskich*, w: *Zrozumieć polską historię*, Poznań 2012, s. 176.

ołtarzy, ambon i chrzcielnic oraz ławek i empor przeznaczonych dla sprawnego odprawienia nabożeństwa a z kościołów, poprzez sztukę funeralną uczyniono miejsca reprezentacji i komemoracji stanu mieszczańskiego, o czym m.in. świadczy galeria licząca blisko 100 herbów, zawieszona w prezbiterium kościoła Mariackiego w Toruniu. Sztuka luterańska była obecna głównie w kościołach miast i ich domen, rzadziej w dobrach prywatnych luterańskiej szlachty, stanowiącej tylko niewielką część wśród katolickich reprezentantów tego samego stanu społecznego.

Z kolei w Prusach Książęcych decydujący w sprawach kościelnych głos arystokracji i szlachty sprawił, że aktywność mieszczan ograniczyła się do fundacji wyposażenia kościołów miejskich i do komemoracji najwyższej sytuowanych przedstawicieli tej warstwy społecznej. Szlachta luterańska w Prusach Książęcych uczyniła z kościołów ewangelickich miejsca wyłącznej reprezentacji swego stanu, „sprywatyzowała wnętrza kościelne” wypełniając je epitafiami, heraldyką, chorągwiami pogrzebowymi i rzadziej pomnikami grobowymi. Do tych ostatnich zaliczymy prócz okazałych nagrobków z katedry królewskiej, uczestnika wiktorii wiedeńskiej Fryderyka von der Groeben z Łabędnika, także pamięć jednego z kolonizatorów Afryki Otto Fryderyka von der Groeben z Kwidzyna. Odnosi się wrażenie, że lokalna szlachta traciła zainteresowanie kościołami, jeśli tylko były one wyposażone w odpowiednie sprzęty a wracał do nich w przypadku wykonania własnej komemoracji. Miejski kościół luterański w Prusach Królewskich stał się przede wszystkim „prywatną” przestrzenią mieszczańską a w Książęcych szlachecką. O ile w epoce średniowiecza komemoracja i reprezentacja stanowa utrzymywała się niemal wyłącznie poprzez fundacje sakralne, to w epoce nowożytnej niemal w całości poprzez fundacje na wskroś świeckie. Dawne *sacrum*, paradoksalnie, na trwałe połączyło się z *profanum*.

PRUSY KRÓLEWSKIE I KSIĄŻĘCE. DWA ŚWIATY SZTUKI LUTERAŃSKIEJ

STRESZCZENIE

Artykuł prezentuje wspólne korzenie sztuki protestanckiej w obu częściach Prus, szkicując proces przejmowania substancji materialnej Kościoła rzymskiego przez parafie katolickie przekształcane w parafie ewangelickie a następnie budowy nowych budynków kościelnych. Proces ten odbywał się w Prusach Królewskich pod kontrolą mieszczaństwa a w Prusach Książęcych pod kontrolą szlachty. Dominujące w pierwszych z wymienionych tu części Prus mieszczaństwo decydowało także o wyposażeniu kościołów miejskich i leżących w domenach oraz dbało o *status quo* luteranizmu i kalwinizmu, szczególnie podczas zdecydowanych działań kontrreformacyjnych szlachty polskiej. Jednocześnie mieszczaństwo i duchowieństwo protestanckie miało intelektualny wpływ na ikonografię sztuki obrazowej we wnętrzach kościelnych i świeckich. W drugiej części Prus przejęcie władzy nad strukturami kościelnymi przez dwór zluteranizowanego władcy Albrechta Hohenzollerna oraz przez szlachtę wykluczyły konflikty o kościoły z hierarchią katolicką. Jednocześnie pozwoliły na

bezpośrednią kontrolę nad parafiami i kościołami, czyniąc z wnętrz kościelnych niemal prywatne rodzinne panteony. Wpływ szlachty ograniczył wpływ mieszczaństwa i duchowieństwa na sztukę obrazową, której przekaz we wnętrzach kościołów wiejskich został niemal ograniczony do treści dydaktycznych. Mimo dominacji treści katechetycznych w obydwu częściach Prus pojawiły się także dekoracje malarskie, emblematyczne, związane z pobożnością pietystyczną.

ROYAL AND DUCAL PRUSSIA. TWO WORLDS OF LUTHERAN ART

SUMMARY

The article presents the common roots of Protestant art in both parts of Prussia, sketching the process of taking over the material substance of the Roman Church by Catholic parishes transformed into Protestant parishes and then building new church buildings. This process took place in Royal Prussia under the control of the townspeople and in Ducal Prussia under the control of the nobility. The citizens, dominating in the part of Prussia mentioned the first of here, was also decisive in furnishing urban and domain churches, and it cared for the status quo of Lutheranism and Calvinism, especially during the decisive activities of the Counter-Reformation Polish nobility. At the same time, the townspeople and Protestant clergy had an intellectual influence on the iconography of the art in ecclesiastical and secular interiors. In the second part of Prussia, the seizure of power over church structures by the court of the Lutheranized prince Albrecht Hohenzollern and the nobility ruled out conflicts over churches with the Catholic hierarchy. At the same time, they allowed for direct control over parishes and churches, making the church interiors almost private family pantheons. The influence of the gentry limited the influence of the townspeople and the clergy on pictorial art, the message of which in the interiors of rural churches was almost limited to didactic content. In spite of the domination of catechetical content in both parts of Prussia, painting and emblematic decorations related to piety have also appeared.

KÖNIGLICHES UND HERZOGLICHES PREUSSEN. ZWEI WELTEN DER LUTHERISCHEN KUNST

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel stellt die gemeinsamen Wurzeln der protestantischen Kunst in beiden Teilen Preußens vor und skizziert den Prozess der Übernahme der materiellen Substanz der römischen Kirche durch die Umwandlung katholischer Pfarreien in protestantische Pfarreien und den anschließenden Bau neuer Kirchengebäude. Dieser Prozess fand im königlichen Preußen unter der Kontrolle der Bürgerschaft und im herzoglichen Preußen unter der Kontrolle des Adels statt. Das Bürgertum, das in dem erstgenannten Teil Preußens dominierte, war auch

maßgeblich an der Ausstattung der Stadt- und Domänenkirchen beteiligt und sorgte für den Status quo des Luthertums und des Calvinismus, insbesondere während der entscheidenden Aktivitäten des gegenreformatorischen polnischen Adels. Gleichzeitig übten die Bürger und der protestantische Klerus einen intellektuellen Einfluss auf die Ikonographie der Kunst in kirchlichen und weltlichen Innenräumen aus. Im zweiten Teil Preußens schloss die Übernahme der Macht über die kirchlichen Strukturen durch den Hof des lutherischen Fürsten Albrecht Hohenzollern und den Adel Konflikte um Kirchen mit der katholischen Hierarchie aus. Gleichzeitig ermöglichten sie die direkte Kontrolle über Pfarreien und Kirchen, wodurch die Kirchenräume fast zu privaten Familienpantheons wurden. Der Einfluss des Adels begrenzte den Einfluss der Bürger und des Klerus auf die Bildkunst, deren Botschaft in den Innenräumen der ländlichen Kirchen fast ausschließlich auf didaktische Inhalte beschränkt war. Trotz der Dominanz katechetischer Inhalte in beiden Teilen Preußens sind auch Malereien und emblematische Dekorationen mit Bezug zur Frömmigkeit entstanden.

BIBLIOGRAFIA

- Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, bearb. von A. Boetticher, H. VII, Königsberg 1897.
- Birecki P., *Ratusze świątyniami protestanckimi na ziemi chełmińskiej*, w: *Kościół imienia żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012, s. 153–170.
- Birecki P., *Sztuka luterńska na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 2007.
- Birecki P., *Sztuka w służbie luteranizmu na terenie Prus Królewskich (1517–1772)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, t. 1: *Tereny dawnych Prus Królewskich*, t. 1, red. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 49–86.
- Birecki P., *Architektura i sztuka na terenie Prus Książęcych (1525–1657), Prus Brandenburskich (1657–1701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701–1817)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, t. 2: *Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 80–135.
- Birecki P., *Z dziejów staromiejskiego kościoła ewangelickiego, obecnie kościoła katolickiego pw. Świętego Ducha w Toruniu*, Toruń 2013.
- Borchers G., *Aus der Geschichte der evang. Kirche in Schöneck*, w: *Berenter Kreisbot*, 6, 2006, s. 3.
- Cieślak K., *Ambona z kościoła św. Jana w Gdańsku: przyczynek do twórczości Isaaka van den Blocke w Gdańsku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 25(280)/1994, s. 35–44.
- Cieślak K., *Kunst in einer konfessionell gespaltenen Stadt – Beispiel Danzigs*, w: *Kościół i sztuka pobrzeża Bałtyku*, red. M. Woźniak, Toruń 1998, s. 189–207.
- Cieślak K., *Über Emblematik in Danziger Kirchen und ihren kirchengeschichtlichen Hintergrund*, w: *Zwei hanseatische Städte. Bremen und Danzig im Laufe der Jahrhunderte*, hrsg. A. Groth, Gdańsk 1994, s. 73–96.
- Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler West- und Ostpreussen*, bearb. von M. Antoni, München 1993.

- Deurer W.G., *Gdańsk i jego kościoły. Dokumentacja 56 istniejących i nieistniejących kościołów Gdańska*, Inowrocław 2003.
- Dethlefsen R., *Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen*, Berlin 1911.
- Ehrenberg H., *Die Kunst am Hofe der Herzöge von Preußen*, Leipzig – Berlin 1899.
- Harasimowicz J., *Der Kirchenbau im konfessionellen Zeitalter*, w: *Das Münster*, 1 (69), 2016, s. 7–8.
- Harasimowicz J., *Die Brautmystik in der mitteleuropäischen Kunst der Frühen Neuzeit*, w: *Sichtbares Wort. Die Kunst als Medium der Konfessionalisierung und Intensivierung des Glaubens in der Frühen Neuzeit*, Regensburg 2017, s. 227–239.
- Jedliński W., *Dzieje kościoła i parafii Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Malborku*, Malbork 1996.
- Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. I, *Synteza dziejów*, Malbork 2015.
- Klemp A., *Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku*, Gdańsk 1994.
- Kodres K., *Das Kirchengebäude: Privatprojekt des Gutbesitzers? Das Beispiel Estlands in der Frühen Neuzeit*, w: *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa*, hrsg. von J. Harasimowicz, Regensburg 2015, s. 271–282.
- Leo J., *Dzieje Prus*, tłum. bp. Józef Wojtkowski, Olsztyn 2008.
- Kościelak S., *Dzieje wyznaniowe Prus królewskich w XVI–XVIII w.*, w: *Prusy Królewskie. Społeczeństwo, kultura, gospodarka 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 204–264.
- Müller M., *Społeczeństwo miejskie a tożsamość terytorialna w Prusach Królewskich około 1600 roku. Przyczynek do dziejów kształtowania się mniejszości niemieckiej w Europie środkowo-wschodniej*, w: *Zrozumieć polską historię*, Poznań 2012, s. 133–150.
- Małek J., *Szkice z dziejów kościoła luterańskiego w Toruniu w okresie nowożytnym*, w: *Opera Selecta*, vol. IV, Toruń 2012, s. 199–210.
- Małek J., *Większości i mniejszości religijne w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, vol. IV, Toruń 2012, s. 273–294.
- Małek J., *Rozwój reformacji na Pomorzu*, w: *Opera Selecta*, vol. IV, Toruń 2012, s. 123.
- Małek J., *Początki protestantyzmu w Prusach Książęcych*, w: *Opera Selecta*, vol. IV, Toruń 2012, s. 229–240.
- Памятники монументальной живописи восточной пруссии на территории калининградской области*, red. И. В. Кожевникова, Калининград 2012.
- Michalski S., *Bilderstürme im Ostseeraum*, w: *Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext der europäischen Geschichte*, München 2002, s. 223–238.
- Michalski S., „Hölzer wurden zu Menschen”. *Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526*, w: *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung (...)*, hrsg. von M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling, Teil 4., Münster 2012, s. 147–162.
- Michalski S., *Rywalizacja luterańsko-katolicko-kalwińska na przykładzie sztuk plastycznych w Gdańsku około 1600 roku*, w: H. Han. *Mistrz światła i nokturnu. Narodziny baroku w malarstwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Osowski, Pelplin 2008, s. 34–53.
- Oliński P., *Pierwsze ślady reformacji w Toruniu*, w: *Toruń. Miasto wielu wyznań*, red. J. Kłaczek, P. Oliński, W. Rozynkowski, Toruń 2017, s. 9–16.
- Pawłowska P., *Monografia gminy ewangelickiej w Skórczu*, Skórcz 2007.
- Schmid S., *Die evangelische Pfarrkirche St. Georgen zu Marienburg*, Marienburg 1932.
- Schmidt P. Th., *Geschichte der Stadt Schöneck in Westpreußen und ihrer evangelischen Kirche*, Schöneck 1878.

- Schramm G., *Reformacja w miastach Prus Królewskich. Przykład Gdańska, Elbląga i Torunia w latach 1517–1558*, w: *Polska w dziejach Europy środkowej*. Studia, Poznań 2010, s. 127–156.
- Woźniak M., *Liturgische Gefäße der protestantischen Kirchen in Königlich Preußen*, w: *Kościół i sztuka pobraża Bałtyku. Kirche und Kunst im Ostseeraum*, Toruń 1998, s. 211–253.
- Papendick Ch., *Der Norden Ostpreussens. Land zwischen Zerfall und Hoffnung. Eine Bild-dokumentation*, Husum 2009.
- Skibiński F., *Johann Regius i Konrad Graser Starszy o kulcie obrazów. Przyczynek do dziejów sztuki w nowożytnym Toruniu* w: *ZH*, T. LXXVI, 2011, s. 77–86.
- Skibiński F., *Willem van den Blocke. Niderlandzki rzeźbiarz nad Bałtykiem w XVI i na początku XVII w.*, Toruń 2015.
- Targowski M., *Menonici w okolicach Torunia w XVI–XX w.*, w: *Toruń. Miasto wielu wyznań*, Toruń 2017, s. 113–128.
- Tylicki J., *Rysunek gdański ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Toruń 2005.
- Troschke von A., *Die Cranach-Madonna im Dom zu Königsberg*, w: *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen*, t. 11, 1937, s. 39–41.
- Tschakert P., *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte*, Bd. I, Leipzig 1890.